

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 447-461

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 07.08.2019
Kabul/Accepted: 02.10.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**MERKEZ-ÇEVRE
YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA
AZERBAYCANLI
TÜRKLERİN İRAN İSLAM
DEVİRİMİNE
ETKİLERİ**

***THE EFFECTS OF
AZERBAIJANI TURKS ON THE
IRANIAN ISLAMIC
REVOLUTION IN THE
CONTEXT OF THE
CENTER-PERIPHERY
APPROACH***

Dr. Şeref ÇETİNKAYA

İstanbul Emniyet Müdürlüğü

ORCID: 0000-0002-6446-2322, seref_c@hotmail.com

Öz

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi, hem İran hem de Orta Doğu'nun geleceği açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bugünkü İran yönetiminin temelini atıldığı İslam Devrimi, birçok faktörün bir araya gelmesi ile gerçekleşmiştir. Ekonomik, siyasi, sosyal faktörlerin yanında özellikle İran'da yaşayan farklı etnik grupların iktidara karşı tutumları da etkili olmuştur. Bu gruplardan bir tanesi ve belki de en önemlisi Azerbaycanlı Türklerdir. İran nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Azerbaycanlı Türkler, İran tarihinin hemen hemen her döneminde etkili olduğu gibi İran İslam Devrimi sürecinde de çeşitli roller üstlenmek suretiyle yer almışlardır. Bu çalışmanın amacı, İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi sürecinde Azerbaycanlı Türklerin ne şekilde rol aldığını merkez-çevre yaklaşımı bağlamında açıklamaya çalışmaktır. Bu nedenle öncelikle merkez-çevre yaklaşımı ile ilgili teorik bilgilere yer verilecektir. Daha sonra İran İslam Devrimi'ne gidilen süreçte İran tarihinde yaşanan önemli yönetsel değişimlerden söz edilecek ve bu süreç içerisinde Azerbaycanlı Türklerin durumuna değinilecektir. Son olarak İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesinde Azerbaycanlı Türklerin etkileri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, İslam Devrimi, Azerbaycanlı Türkler, merkez-çevre yaklaşımı.

Abstract

The Iranian Islamic Revolution, in 1979, was an important milestone for the future of both Iran and the Middle East. The Islamic Revolution, which laid the foundation of today's Iranian administration, was realized by the combination of many factors. In addition to economic, political and social factors, especially

the attitudes of different ethnic groups living in Iran towards power were influential. One of these groups and perhaps the most important one is the Azerbaijani Turks. The Azerbaijani Turks, which make up a significant portion of the Iranian population, have played an active role in almost every period of Iranian history as well as taking part in the Iranian Islamic Revolution. The aim of this study is to explain the role of Azerbaijan Turks in the process of realization of Iran Islamic Revolution in the context of center-periphery approach. For this reason, firstly theoretical information about center-periphery approach will be included. Then, important administrative changes in Iranian history before the process of Iran Islamic Revolution will be mentioned and in this process, the situation of Azerbaijani Turks will be discussed. Finally, the effects of Azerbaijani Turks will be discussed in the realization of Iran Islamic Revolution.

Keywords: Iran, Iran Islamic Revolution, Azerbaijani Turks, center-periphery approach.

Giriş

Türkler, tarihin en eski dönemlerinden bu yana Çin sınırından Avrupa içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada varlıklarını sürdürmüşler ve buldukları bu bölgelerde farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Türklerin, eski çağlardan beri yurt haline getirdikleri ve kültürel miraslarını günümüze kadar aktarmayı başardıkları coğrafyalardan bir tanesi de İran coğrafyasıdır (Kafkasyalı, 2010: 27). Bu haliyle İran tarihine bakıldığında ilk göze çarpan unsurlardan biri Türklerle iç içe geçmiş yapısıdır. İran coğrafyasında Türkler tarafından MÖ 4000 li yıllarda kurulduğu ifade edilen Kutî Devleti de bu ilişkinin ne kadar eskilere dayandığını gösterir niteliktedir (Celilov, 2000). Günümüzdeki duruma bakıldığında İran içerisinde bulunan Türk nüfusunun azımsanmayacak noktada olduğu görülmektedir. 1956 yılında yapılan etnik nüfus sayımında İran'da yaşayan Azerbaycanlı Türklerin genel nüfusa oranı % 30 civarında (Çevik, 2005: 56) iken 2017 yılı Temmuz ayı rakamlarına bakıldığında bu oran % 16 olarak açıklanmıştır ki bu da yaklaşık 13,5 milyona tekabül etmektedir (SİTSO, 2018).

İran tarihi ile ilgili Batılı bir takım kaynaklara bakıldığında bu coğrafyada kurulan birçok devletten söz edilir. Elamlar, Medler, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Gazneliler, Selçuklular, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar, Pehleviler ve İran İslam Cumhuriyeti bunlardan bazılarıdır. Buradan anlaşılacağı üzere İran coğrafyası birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Ancak bu durum İran devlet geleneğinin aralıksız şekilde sürdürdüğü bir başka deyişle bu coğrafyada kurulan eski medeniyetlerin tamamıyla Persler olarak değerlendirilmektedir. Bunun dışındaki unsurlar istilacı olarak isimlendirilmiştir (Sarıkaya, 2012: 4).

M.S. 997 yılından 1925 yılına kadar, bir başka deyişle yaklaşık bin

yıl boyunca İran'ın Türk egemenliği altında kalmış olması, Farsların Türklerle karşı içten içe düşmanlık beslemelerine neden olduğu söylenebilir. Farsların özellikle kültürel ve edebi alanlarda kendilerini Türklerden üstün görmeleri, düşmanlık duygusunu besleyen önemli bir unsur olmuştur. Bahse konu bin yıl süresince İran'da saray ve ordu mensupları ile soylular sınıfı Türklerden oluşmuştur. Bunun bir sonucu olarak 1925 yılında iktidarı ele geçiren Pehlevî Hanedanlığı döneminde, İran'da Türklüğün kültürel etkinlikleri hemen tümüyle yasaklanmış ve Türkler hakkında her türlü konuda bilimsel araştırma yapmak oldukça güç bir hale gelmiştir (Doerfer, 1987: 243).

Bu çalışmada İran'da gerçekleşen İslam devrimine uzanan süreç, ulus devlet öncesi İran'da Fars ulusçuluğunun gelişimi adına ilk adımların atıldığı Safeviler döneminden başlayarak ele alınacaktır. Bu dönemden itibaren İran coğrafyasındaki Türklerin durumu tartışılacak ve devrimin yaşandığı döneme giden süreçte Türklerin ne şekilde rol oynadığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu analizlerin yapılması sürecinde, ilk kez Edward Shils tarafından ifade edilen merkez-çevre yaklaşımı kullanılacaktır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümünde merkez-çevre yaklaşımı ile ilgili detaylı bilginin sunulması uygun olacaktır.

1. Merkez-Çevre Yaklaşımı

Merkez-çevre yaklaşımı, ilk kez Edward Shils tarafından ortaya konmuş ve bu sayede siyaset bilimi literatürüne girmiştir. Shils (1975), bu yaklaşımın özelliklerini ifade ederken kullandığı ilk cümle toplumun bir merkezi olduğudur. Shils, Türkçeye çevrilen bir diğer çalışmasında; bu merkezin kendine has özelliklerinin bulunduğu, bu özelliklerin inanç ve değerler üzerinden şekillenerek kutsal bir hal aldığını belirtmektedir. Aynı zamanda bu merkez, toplumu yöneten ve yönlendiren inanç ve değerlerin de merkezi olmaktadır (Shils, 2002: 86-88). Bu merkez içerisinde yer alanlar bu inanç ve değerlerin maddeye dönüşmüş halidir. Bu merkezde bulunanlar birbirlerine çeşitli şekillerde bağlanmışlardır. Bu bağlantılar akrabalık ilişkileri, siyasi bağlar ve statüden kaynaklı olabilmektedir. Merkezdeki değerler sistemi ile bu değerlerden oluşmuş kurumlar sistemi birbirini tamamlayarak uyum göstermektedir. Tabii bu durum toplumun tüm kesimlerinin merkezin değerlerini kabullenmesi anlamına da gelmemektedir (Shils, 2002: 87). Merkezin dayandığı bu değerler sistemi, inanç ve manevi değerler tarafından şekillenmiş olmasından dolayı merkezde bulunan yöneticilere de kutsal bir güç kazandırmaktadır ve bu güç otoritelerinin temelini oluşturmaktadır (Shils, 2002: 88). Merkezi değer sisteminin en önemli aktörü devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet, otoritesini toplumun her kesimine yayma eğilimindedir. Merkezin değerlerinin toplumun tüm noktalarına ulaştırılması aşamasında merkezin seçkinleri etkin rol oy-

namaktadır. Devlet kademelerinde kilit noktalarda yer alan bu seçkinler, direnenleri cezalandırma kabullenenleri ödüllendirme gücüne de sahiptirler. Yine Shils, eğitim ve ekonomik alanlarda ilerleme ile kentleşmenin artması ile merkezin değerlerinin toplumun diğer kesimlerine ulaşmasını ve kabullenilmesini de kolaylaştırdığını ifade etmektedir (Shils, 2002: 91-92).

Merkez-çevre yaklaşımı Türk siyasetinin daha iyi anlaşılması açısından önemli bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Gülener, 2007: 39). Özellikle Türkiye’de bu yaklaşıma öncülük yapan isim Şerif Mardin olmuştur. Mardin tarafından 2003 yılında yayınlanan “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” isimli makalesi, merkez-çevre yaklaşımının Türkiye’ye uyarlanması açısından oldukça önemlidir. Osmanlı döneminden itibaren merkez-çevre yaklaşımını hem Türk toplumu içerisinde hem de diğer devletlerle kıyaslamak suretiyle değerlendirmektedir. Osmanlı Devleti karmaşık ve incelmış bir kurumlar sistemine dayalı uzun ömürlü bir merkeze sahip olmuştur. Bunu sağlamak için yapılanlardan bir tanesi de gayrimüslim çocukları küçük yaşlarda devlet sistemi içine alarak seçkinler arasına yerleştirilmesidir. Yine Osmanlı Devleti, eğitim ve adalet alanlarında merkezin değerlerinin yayılmasında başarılı uygulamalarda bulunmuştur. O dönem için Osmanlı ile İran arasında kıyas yapıldığında, İranlı yöneticilerin aynı başarıyı sağlayabildikleri söylenemez (Mardin, 2003: 35-36). Mardin, aynı makalesinde, Shils’ten farklı olarak, merkez-çevre yaklaşımını siyaset kurumu bir başka deyişle yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki boyutunda değerlendirmiştir (Gülener, 2007: 62).

Osmanlı Devleti’nde merkezi oluşturan unsur, merkezi bürokrasi olmuştur. Merkezi bürokrasiye en önemli desteğin ise devletin işleyişini sağlayan özden geldiği söylenebilir. Çevre denildiğinde ise merkezin dışında kalan coğrafyayı, toplumsal kesimi ve kurumları anlamak gerekmektedir (Mardin, 2004: 275). Merkez ile çevrenin birbirinden farklılaştığı noktalar, değerler sistemleri ve üsluplarındaki farklılıklar olarak gösterilebilir (Gülener, 2007: 62). Bu makalede merkez-çevre yaklaşımı daha çok Şerif Mardin tarafından odaklanılan siyaset (yöneten ile yönetilen) üzerinden ele alınacak ve bu yönüyle İran İslam Devrimi’ne uzanan süreçte kullanılacaktır.

2. Safevi Devleti (1501- 1736): Fars Ulusçuluğuna Doğru

İran coğrafyasında bulunan tarikatlardan bir tanesi olan Erdebil tarikatının giderek büyümesi, tarikatın kurucusu Safiyüddin İshak Erdebil’in siyasi alanda öne çıkmasında etkili olmuştur. Erdebil, Azerbaycan bölgesindeki Akkoyunlu Türkmenlerin de yardımıyla müritlerini silahlandırmak suretiyle kendi ordusunu kurarak iktidarı ele geçirmiştir. Bu süreç içerisinde-

de tarikatın müritleri başlarına kırmızı başlık takmışlar ve bu nedenle tarihsel süreçte Kızılbaş olarak isimlendirilmişlerdir (Karadeniz, 2014: 53). Safevi Devleti, bu hal üzerine kurulmuştur. Safevi Devleti birçok uzman tarafından ideal bir Türk Devleti olarak nitelenmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, İslamiyet sonrası İran coğrafyasının ilk kez bir Türk hükümdar öncülüğünde birliğini sağlamasıdır (Gresh ve Vidal, 1991: 27). Şeyh Safiyüddin'den ismini alan Safevi Devleti'nin kurucusu ve Şeyh'in torunu olan Şah İsmail, İslam devlet geleneğinde önemli bir kırılmaya neden olmuştur. Sufi tarikatının lideri olan Şah İsmail, hem devlet başkanı hem de dini lider olarak ilahi kudrete sahip biri olarak söylentilerin çıkmasına kaynak teşkil etmiştir (Taflioğlu, 2012: 108).

Safevi Devleti'nin 1501 yılında kuruluşunu takiben bölgede bulunan etnik gruplar üzerinde bir takım değişikliklerin yaşandığını görmek mümkündür. Özellikle kimlik konusunda değişimlerin görüldüğü bölgede Sünni mezhebinden Şii mezhebine geçişlerin arttığı söylenebilir. Bu haliyle Safeviler, devletin dini olarak merkeze aldıkları Şii mezhebini, siyasi ve sosyal bir yapı olarak inşa etmişlerdir. Ancak zaman içerisinde Safevilerin mezhepsel alandaki bu tutumları özellikle Osmanlı Türkleri ile aralarındaki bağların zayıflamasına ve kısmen Farslarla yakınlaşmalarına neden olmuştur (Shaffer, 2008: 24).

Safevi Devleti kuruluşunun ilk yıllarında aşiret devleti izlenimi veren askeri yapısı ve din anlayışı devletin merkezileşmesinin bir sonucu olarak zaman içerisinde Şii ve Fars karakterli bir kurumsallaşma sürecine girmiştir (Savory, 1980). Şah İsmail zamanında kısa sürede elde edilen askeri başarıların arkasında Türkmen aşiretlerinin etkisi oldukça fazla olmuştur. Bu aşiretler, daha 13 yaşında iktidara gelmiş ve fetihler yapmaya başlamış olan Şah İsmail'in tanrısal güçlere sahip olduğuna inanmışlardır. Bu duruma, Şah İsmail'in dedelerinden gelen dinsel yetkilerinin de etkili olduğu söylenebilir (Yenisey, 2008: 82).

Şah İsmail'in 1514 yılında Osmanlı Devleti ile karşı karşıya geldiği Çaldıran Muharebesi'ni kaybetmesi Safevi Devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu muharebe sonucunda Safevi Devleti'nin merkezileşmeye ihtiyaç duyduğu ortaya çıkmıştır. Türk aşiretlerinin devlet içerisindeki etkinlikleri, merkezi bürokrasiye getirilen Fars kökenliler ile dengelenmeye çalışılmıştır. Yine aynı dönemde Şii ulemanın da giderek güçlenmesi Safevi Devleti'nin Şii-Fars karakterine dönüşmesini hızlandırmıştır. Nizami ordu kurma çalışmalarını Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sisteminin bir benzeri olan gulam sistemi üzerine inşa eden Safevi Devleti, Türk askeri gücünü kırmak için de çok çeşitli yöntemlere başvurmaktan geri kalmamıştır. Topraklarına devlet tarafından el konulmasından, yerleşik hayata geçmelerine karşı çıkarılan zorluklara kadar birçok şekilde Türkmen aşi-

retlere yönelik yaptırımlar giderek katliam boyutlarına ulaşmaya başlamıştır. Sürecin sonunda nizami ordu gulamlardan, merkezi bürokrasi ise Farslardan oluşmuş, devlet, Fars bürokrasisi ile Kızılbaşlığın yerini alan Şii teokrasisine dönüşmüştür (Akyol, 1999: 85).

Safevi Devleti'nin kuruluş yıllarında, Şah İsmail'e Türk aşiretleri tarafından atfedilen 'mürşid-i kâmil' sıfatı, kurumlaşan yeni yapıda devleti yönetmek için yeterli olma özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle Farlaşan devletin soy kökenlerine 'resmi' bir ekleme yapılma ihtiyacı ortaya çıkmış ve bu ihtiyaç kısa sürede giderilmiştir. Bu nedenle oluşturulan rivayete göre; Hz. Ali, oğlu Hz. Hüseyin'i eski Pers imparatoru III. Yazdigerd'in kızıyla evlendirmişti. Böylece Farlaşan Safevi Devleti, üstün ruhani otorite ile eski Pers monarşi geleneğini birleştirmiş ve meşruiyet sağlamış oluyordu (Akyol, 1999: 115). Bu rivayete en ciddi eleştiri getirenler arasında bulunan tarihçi Prof. Dr. Vecih Kevserani, rivayetin siyasi amaçlı olduğunu ve tarihin çarpıtıldığını belirtmiştir (Kevserani, 1992).

Safevilerin kuruluş döneminde etkin olan Türk aşiretleri kurumsallaşan devlet içerisinde etkinliğini kaybetmiş ve devlet Farlaşmaya başlamıştır. Daha önce de belirtildiği üzere, bu sürecin etkin faktörlerinden biri olan gulam sistemi -Osmanlı'daki devşirme sisteminin aksine- Farlaştırma süreci olarak çalışmıştır. Yine dönemin en büyük devletlerinden Osmanlı Devleti kurumsallaştıkça halk İslam'ından Sünni Fıkıh'a yönelmiş, aynı süreçte Safevi Devleti Kızılbaşlıktan On İki İmam Şiiliğine yönelmiştir. Osmanlı Devlet geleneği Türk çizgisinden çıkmazken, Safevi Devleti Türklükten uzaklaşarak Farlaşmıştır (Yenisey, 2008: 86).

3. Kaçar Hanedanlığı (1796-1925): İran'daki Son Türk Yönetimi

Safevi Devleti zamanında İran'da toprak bütünlüğü sağlanmış ve yaklaşık 2,5 asır süren Safevi Hanedanlığı, Afgan ordusu tarafından tasfiye edilmiştir. Bu saldırıdan sonra yaklaşık 15 yıl kadar devam eden karmaşa ve dağılma süreci 1736 yılında Nadir Şah önderliğindeki Afşarların Afgan ordusunu yenmesiyle son bulmuştur. Afşar Hanedanı, İran'ı 1736-1749 yılları arasında yönetecek yeni bir hanedanlık olarak ortaya çıkmıştır.

Safeviler döneminde özellikle de Şah İsmail tarafından idari ve askeri görevlerde değerlendirilen Kaçarlar (Sümer, 2001: 51), Nadir Şah dönemindeki iç karışıklıkları daha çok izleyerek süreci değerlendirmiş, Zendliler dönemine gelindiğinde silahlı mücadeleye başladıkları görülmüştür. Kerim Han Zend'in 1779'da ölümü ve Cafer Han Zend'in 1786'da öldürülmesi sonucu meydana gelen karmaşadan yararlanarak Kaçarları bir araya getiren Ağa Muhammed Han, başkentleri Şîrâz olan Kürt Zend Hanedanı'nın yönetimine son vermiş ve Tahran'ı başkent yapmıştır. 1795

yılında İran Şah'ı olarak tahta çıkan Ağa Muhammed Han, İran'da son Türk iktidarının ilk yöneticisi olmuştur (Karadeniz, 2006: 68). Kaçar Hanedanı tarafından yönetilen İran, 19. yüzyılın başlarında dünya devletleri içerisinde güçlü devlet olarak değerlendirilmesine karşın, Batılı devletlerin özellikle İngiltere ve Fransa başta olmak üzere askeri, siyasi ve teknik alanlarda ilerlemesi ve ancak Orta Doğu ülkelerinin bu alanlarda geride kalması İran'da hem yönetimin hem de Fars geleneğinin zayıflamasına neden olmuştur (Hodgson, 1995: 252).

Kaçarlar döneminde ülke içerisinde çok sayıda hanlıklar bulunmaktaydı ve bu hanlıklar ile merkezi hükümet arasındaki ilişkiler dengeli bir şekilde düzenlenmiştir. Hanlıklara ilave olarak Kaçarlar, Kaşkaylar ve Bahtiyariler gibi kabile konfederasyonları da mevcuttu ve bu konfederasyonların da başında 'ilhanlar' vardı. İlhanlar ya merkezi hükümetin tayini ile görev alırdı ya da kendi hanları tarafından seçildikten sonra merkezi hükümetinin onayıyla iş başına geçerlerdi (Abrahamian, 1982: 20). Kaçarlar döneminin bir diğer önemli özelliği ise devlet sınırlarının kesinleşmiş olması nedeniyle ülke içerisindeki etnik grupların dağılımları da daha düzenli bir hal almaya başlamıştır. İran içerisinde o dönem için altı ulusal gruptan söz edilmektedir. Bunlar: Türkler, Persler, Araplar, Kürtler, Yahudi ve Zerdüştlerdir (Abrahamian, 1982: 27).

Kaçarların yönetimindeki İran, 'memalik-i mahrusa' anlayışına dayalı bir yapıya sahipti. Ayrı memaliklerin birleşmesinden oluşan bu modern öncesi federatif devlet yapısı, o dönem Müslüman dünyasında görülen ve hatta Osmanlı'da da görülen bir yapıydı. Devlet idaresinde ve askeri yönetimde ağırlıklı olarak bulunan Türkler, dönemin en temel etnik grubu olmuştur (Yenisey, 2008: 97). Ancak Kaçarlarda mevcut olan 'ümme't' anlayışına dayalı idare biçimi, en temel etnik grup olan Türklere herhangi bir ayrıcalığın sağlanmamasında etkili olmuştur. Devlet idaresinde ve resmi işlerde daha çok Farsça kullanılmıştır. Bir başka deyişle Türk kökenli Kaçar Hanedanı, şehzadelerin ve ülkenin diğer bölgelerinden getirilmiş soylu çocukların Farslaştırılması sürecine hizmet etmiştir (Werner, 2000: 153).

Kaçar Hanedanı, meşrutiyetin ilan edildiği 1906 yılına dek iktidarı elinde tutmayı başarmıştır (Karadeniz, 2008:194). Nasıreddin Şah'ın 1848 yılında iktidarı ele almasıyla birlikte Batılı devletlere özellikle de İngiltere'ye ve Ruslara sağlanan imtiyazlar, İngiltere'nin kurduğu Bank-ı Şahinşahi ve Rusya'nın kurduğu Bank-ı İstikrazi aracılığıyla devleti aşırı borçlanmaya zorlamıştır. Bunun sonucunda halk ekonomik sıkıntı yaşamaya başlamış ve alternatif aramaya başlamıştır (Mustevfi, 1371: 47). Buna ilave olarak İngilizlerin siyasi idareyi yıpratmaya yönelik tutumu ve halk üzerinde meşruti idare fikrini geliştirmesi, iç karışıklıkların artmasına sebep olmuştur. Bu dönemde İran ve Osmanlı'nın uğraştığı bu sorunlar aynı

zamanda birçok Asya ülkesini de tehdit eder nitelikteydi (Şemim, 1379: 441). İngiltere o dönemde ekonomisini sömürgeleri üzerinden elde ettiği kaynaklar vasıtası ile ilerletmekteydi. Hindistan, Arap Yarımadası, Bruma bu sömürgelerden sadece birkaçıydı. Aynı şekilde Rusya da İran ve Çin sınırlarından Kuzey Buz Denizi'ne kadar olan yerlerde hâkimiyet kurmuştu. Sömürge topraklarında yaşayan halklar baskı altında yönetilmekteydi (Mehdevi, 1379: 317–318).

Kaçarlar döneminde özellikle son dönemde yapılan reformist hareketler herhangi bir etnik gruba özel hak ve ayrıcalıklar sağlamaya yönelik olmamıştır. Bu nedenle bu dönemin reform çabaları kucaklayıcı ve kapsayıcı bir niteliğe sahip olarak yorumlanmıştır. Ancak Kaçarları takip eden dönemde ülke yönetimini ele alan Pehlevi Hanedanının reform hareketleri dışlayıcı nitelikte olmuştur. Fars ulusçuluğu öne çıkarılmış ve tek bir İran ulusu yaratılmaya çalışılmıştır (Yenisey, 2008: 100).

4. Pehlevi Hanedanlığı: 20. Yüzyıl Fars Ulusçuluğunun Gelişimi

Fars ulusçuluğuna giden sürecin en önemli yapı taşı Şiilik inancı olmuştur. Farsçılık ile Şiilik inancı ayrılmaz hatta iç içe geçmiş kavramlar olarak görülmüştür. Şii inancına göre yönetime geliş biçiminin kalıtsal olduğu bir başka deyişle Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin ülkeyi yöneteceği inancı bulunmaktadır. İran'ın nüfusunun yaklaşık % 90'ının Şii oluşu ile ulusçuluk anlayışında birey ve toplum kimliğinin örtüştüğünü bir araya geldiğinde, nüfusun % 90'ı tarafından kabul gören bir toplum kimliği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ortak bir toplum kimliğinin oluşmasında Şiilik inancı oldukça etkili olmuştur (Cottam, 1978: 165).

19. Yüzyıl sonlarında Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuz mücadelesine karşı bir İrancılık fikri ortaya çıkmışsa da Fars ulusçuluğunun gelişiminde bir evre olmaktan ileri gidememiştir. Rıza Şah Pehlevi'nin 1925 yılında İran Şahı olarak yönetime gelmesiyle de Fars ulusçuluğunun son evresi olan Farsçılığın, teoriden çıkarılarak pratiğe dökülmesi hız kazanmıştır. Farsçılık teorisinin arkasında ilginçtir ki birçok Türk düşünür bulunmaktadır. Mahmut Avşar, Hasan Kesrevi gibi Türk kökenli bu düşünürler, bölgesel farklılıkların ortadan kaldırılarak devletin merkezileşmesini, Batı modernleşmesi sürecine uyumu ve Farsçanın tüm İran'da kullanılabilir hale gelmesini desteklemişlerdir (Yenisey, 2008: 107). Rıza Han, 1941 yılına kadar süren iktidarı döneminde iki unsura ciddi yatırımlar yapmıştır (Abrahamian, 2014, s. 90). Ordu ve bürokrasiye yapılan yatırımlar sonucunda ordudaki asker sayısı 40.000'den 127.000'e yükselmiştir. Yine bürokraside de benzer bir oranda büyüme gerçekleşmiştir (Cronin, 1997: 234). Daha sonradan da oğlu Muhammed Rıza Şah Pehlevi, İslam Devri-

mi'ne kadar ülkeyi yönetmiştir (Akyol ve Ahdamı, 2019: 151).

Rıza Şah, tahta oturduğu andan itibaren sert bir merkezileştirme politikası izlemeye başlamıştır (Aljazeera, 2014). Rıza Şah, devleti kademeli olarak kendisine bağladıktan sonra Batı tarzı çeşitli reform hareketlerine girişmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2008: 67). İran'da ortaya çıkan modernleşme hareketleri 1905-1909 yıllarında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi'ne kadar geri götürülebilir. Ancak ekonomik, sosyal ve eğitim konularında seküler bir modernleşme programı ilk kez Rıza Şah tarafından yürürlüğe konmuştur (Aydın, 2000: 115). Askerliğin zorunlu hale gelmesi, soyadı edinme, soyluluk unvanlarının kaldırılması, Şems takviminin kabulü, kadınların dışarıda peçe takmalarının yasaklanması, erkeklerin Batılı tarzda giyinmesinin zorunlu hale getirilmesi bu modernleşme programı uygulamalarına örnek olarak gösterilebilir (Kartal, 2016: 18; Koca, 2013: 74-77). Rıza Şah'ın otoriter merkezileştirme politikaları, çevreyi oluşturan yerel halkları oldukça rahatsız etmiştir. Azerbaycan'da, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde, Türkmen Sahra'da yerel dillerle eğitim yapan okulların kapatılması, okullarda Farsçanın zorunlu dil olması, yerel dillerde yazılan kitapların yok edilmeye çalışılması gibi uygulamalar çevre üzerinde ağır bir baskının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Farsça üzerinden genişleyen milliyetçilik ve merkezileştirme uygulamaları, yerel ulusçuluğun gelişmesine neden olmuştur (Yenisey, 2008: 113-115).

Merkezileştirme yönündeki baskılara karşın Azerbaycan'da 1940'lı yıllarda çeşitli sosyal olaylar meydana gelmiştir. 1940 yılında İran'ın nüfusu yaklaşık 10 milyon iken bu nüfusun 5 milyon kadarı da Türklerden (Azerbaycan eyaleti, Horasan Türkleri, Türkmenler ve Kaşkailer dâhil) oluşmaktadır (Azer, 1942: 12). Azerbaycan'da yaşanan bu gelişmelere karşı çok sayıda gazete, dergi ve cemiyet kurulmuştur ki bu cemiyetlerden en önemlisi 'Azerbaycan' cemiyeti olmuştur. Yine 1945 yılında kurulan Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP) de halkın aydınlanmasında etkili olmuştur. Kasım 1945'te 744 delegenin katılımı ile Azerbaycan Halk Kongresi yapılmıştır. 12 Aralık (21 Azer) 1945 günü Tebriz'de milli meclis açılmış ve ADP'nin de lideri Seyid Cafer Pişeveri başkanlığında 'milli hükümet' kurulmuştur. Açıklanan hükümet programında; Azerbaycan Hükümetinin dünyaya tanıtımı, eğitimin ana dilde yapılması, Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi İran hükümetini tanımakla birlikte, merkezi hükümet tarafından alınacak kararların Azerbaycan Hükümeti'ne muhalif olmayan kararları kabul edeceği gibi konular yer almıştır (Baykara, 1978: 192). 1 yıl sonra İran ve Azerbaycan hükümetleri arasında imzalanan anlaşma ile Azerbaycan hükümeti önemli bir başarıya imza atarak birçok talebini kabul ettirmiştir (Lenczowski, 1949: 301-302). Azerbaycan'da 1941-1946 yılları arasında meydana gelen bu hareketler, merkeze karşı çevrenin güçlü

bir politik mücadelesi olarak değerlendirilebilir. Çevrenin üst düzeyde bağ kurarak birlikte hareket edebildiği bu dönemde, çevrenin merkeze açık bir şekilde başkaldırarak özerklik talebinde bulunduğu görülmüştür (Yenisey, 2008: 140).

Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah zamanında çıkarılan toprak reformu yasası çevrenin tepkisine yol açan başka bir olaydır. 1963 yılında 'Ak Devrim' ile başlayan toprak reformu sürecinde yerel toprak ağalarının gücü azalmış, işsiz kalan köylüler büyük şehirlere göç etmiştir. Yine ekonomik alanda yapılan yatırımlar da merkez ile çevrenin giderek uzaklaşmasına neden olmuştur. Yatırımların merkeze yakın yerlere yapılması, fabrikaların, santrallerin başkent Tahran ve çevresinde yoğunlaşması çevrenin hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Çünkü merkez ekonomik olarak giderek güç kazanırken, çevre giderek yoksullaşmaya başlamıştır. Merkez ile çevre arasındaki farklılaşma 1970'li yıllara gelindiğinde daha da belirginleşmeye başlamıştır (McDowall, 2000: 258).

Muhammed Rıza Şah döneminde Pehlevi Hanedanlığına kutsal bir misyon yüklenmesi, Farsçanın öne çıkarılması ve bunların baskıcı, dayatmacı bir şekilde yapılması merkez ile çevrenin karşı karşıya geldiği başka bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. 1925-1979 yılları arasında İran'da hüküm süren Pehlevi Hanedanlığının uyguladığı merkezi güçlendiren uygulamalar Fars kökenlileri devlet içerisinde egemen noktaya taşıırken Fars kökenli olmayan çevre unsurları arasında etnik bilinçlenmeye yol açmıştır. Çevre içerisinde siyasi hareketlerin 1970'lere gelindiğinde giderek arttığı ancak rejim baskısı nedeniyle gizli şekilde yürütüldüğü görülmüştür (Yenisey, 2008: 151).

5. İran İslam Devrimine Doğru: Azerbaycanlı Türkler

Şah döneminde merkezi güçlendiren ve tek bir Fars ulusu yaratmaya yönelik uygulamalardan hoşnut olmayan çevrenin, İslam devrimine giden süreçte oldukça etkili olduğu söylenebilir (Burke ve Lapidus, 1988: 13). Bu çevre içerisinde Azerbaycanlı Türkler de önemli bir unsurdur¹. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; devrimin gerçekleşmesi için sadece etnik grupların hoşnutsuzluğu yeterli bir etken değildir (Enloe, 1986: 224). Bu çok boyutlu süreç içerisinde etnik hareketler bir boyut olarak değerlendirilebilir.

Merkezde toplanan ekonomik yatırımlar neticesinde ortaya çıkan refah düzeyi, çevrenin tersi durumu yaşaması ile birleşince eşitlik ve adalet duygularının çevre tarafından sorgulanır hale gelmesine neden olmuştur. Ekonomik eşitsizlik duygusunun yarattığı baskıya kültürel ayrımcılığın da

¹ 1976 yılı için ülke nüfusu 30 milyondur. Bunun yarısını Farslar oluştururken, 5 milyonluk nüfus ile % 17,6'sını Azerbaycanlı Türkler oluşturmaktadır (Iran Almanac, 1976: 350).

eklenmesiyle etnik gruplar arasında bir dışa vurumun ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Özellikle Azerbaycanlı Türkler, Kürtler ve Araplar bu gruplar içinde en aktifleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkeze yönelik başkaldırı şeklinde gerçekleşen özerklik hareketlerinin öne çıkmasında politik aktörlerin yanında dini aktörler de etkili olmaya başlamıştır (Yeni-sey, 2008: 158). Tahran yönetiminin Ak Devrim adı altında gerçekleştirdiği toprak reformuna karşı direnç gösterenlerin başında Ayetullah Humeyni gelmektedir. Bu karşıtlığı mitingler organize etmek suretiyle hayata geçiren Humeyni'nin, tutuklanması ve idam cezasına çarptırılmasını takip eden süreçte Türk din adamı Ayetullah Şeriatmedari'nin çabaları sonuç vermiş ve Humeyni'nin idam cezası kaldırılmışsa da sürgün cezası almaktan kurtulamamıştır (Üstün, 2000: 403). Humeyni her ne kadar sürgün hayatı yaşıyor olsa da İran halkı üzerindeki etkisini devam ettirebilmiştir.

İran'da 1963 yılında yapılan seçimin sonucunda sandıktan başbakan olarak çıkan Hasan Ali Mansur'un, 1965 yılı Ocak ayında öldürülmesi, 1967 yılında Muhammed Rıza Pehlevî'nin kendisini 'şehinşah' (şahlar şahı) ilan etmesi, yine Şah'ın 1971 yılında imparatorluk tacı giyerek kendisinin imparator olduğunu duyurması gibi gelişmeler İran'da siyasal ortamın giderek ısınmasına zemin hazırlamıştır. 1975 yılına gelindiğinde Şah, İran'ı 400 bin kişilik ordusu, 80 bin kişilik jandarması ve 100 bin kişilik gizli polis teşkilatıyla (SAVAK) tam bir polis devletine dönüştürmüştür. Akabinde işkence haberlerinin ardı arkası kesilmemiş ve faili meçhul cinayetlerin de sayısı bir hayli artış göstermiştir. Öyle ki kısa zaman içinde yalnızca Tebriz'de gecenin bir vaktinde sebepsizce evinden alınıp götürülenlerin sayısı 500'leri aşmıştır. Bu gelişmelere Tebriz'deki Türk tüccarlara kesilen para cezaları da eklenmiştir. Para cezalarına ilave olarak bu tüccarlardan 29 tanesi tutuklanmış ve 15 i de sürgün edilmiştir (Attar, 2006: 136). Şah rejiminin modernleşme hareketlerine karşı hoşnutsuzluk 1977 yılının sonlarında zirveye ulaşmış ve Kasım 1977'de Tebriz pazarında bazı göstericilerin ellerindeki Azerice pankartlarla Şah rejiminin politikalarını açıkça protesto etmelerine neden olmuştur. Bu dönemde üniversitelerde de rejim karşıtı gösteriler baş göstermeye başlamıştır. 1977 yılının Ekim ayında Tahran ve İsfahan üniversitelerinde gerçekleştirilen gösteriler 10 öğrencinin gözaltına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Aralık 1977'de Tebriz Üniversitesi'nde 21 Azer Hareketi anısına gösteri yapan öğrencilerin de sonu gözaltına alınmak olmuştur (Devlet, 1997: 57). 1978 yılı başlarında Şiiliğin merkezi olan Kum'da başlayan gösterilerin önemli sonuçları olmuştur. Buradaki gösterilerde ölenlerin anısına Tebriz'de Ayetullah Şeriatmedari tarafından 40 günlük yas ilan edilmesi Şah rejimine karşı büyük bir ayaklanmanın çıkmasına öncülük eden bir gelişme olmuştur. Resmi açıklamalara bakıldığında; ayaklanmanın sonucunda 9 kişinin öldüğü ve

125 kişinin de yaralandığı belirtilmiştir. Ancak resmi olmayan verilere bakıldığında durumun çok daha vahim olduğu ortaya çıkmıştır. Ayaklanmada ölen sayısının 400 civarında, yaralı sayısının da bin kişi kadar olduğu ifade edilmiştir. Yine süreç sonunda yaklaşık iki bin kişi gözaltına alınmıştır. Tebriz’de yaşanan bu ayaklanma İran’a dalga dalga yayılmış ve Tahran, Yezd, İsfahan, Meşhed, Zencan, Arak ve diğer şehirleri de etkisi altına almıştır. Rejimin aldığı önlemler sonuca ulaşmakta yetersiz kalmış ve 1979 Ocak ayında sürgünde bulunan Ayetullah Ruhullah Humeyni önemli bir zafer kazanarak İran’a dönmüştür. Böylece rejimin, bir İslam Cumhuriyetine dönüşmesi için gerekli zemin bulunmuştur (Devlet, 1997: 58).

Sonuç

İran nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Azerbaycanlı Türkler tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde karşımıza çelişkili bir durum çıkmaktadır. Azerbaycanlı Türkler her ne kadar uzun yıllar iktidarda bulunmuş olsa da çeşitli nedenlerden dolayı devletin merkezinde konumlanmaktan ziyade çevrede yer almışlardır. Safeviler ile başlayan Fars ulusçuluğunun ilk kıpırtıları Pehlevi Hanedanlığı döneminde zirve yapmıştır. Rıza Şah ile başlayan ve oğlu Muhammed Rıza ile devam eden Batılı reform hareketleri ve merkezileştirme politikaları ekonomik refahın ve iyi eğitim şartlarının merkezde toplanmasına neden olmuştur. Merkezde yaşanan bu sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik gelişmeler, çevreyi oluşturanlarda rahatsızlık uyandırmıştır. Bunun bir sonucu olarak çevrenin merkeze yönelik adalet ve eşitlik alanlarındaki inançları da zedelenmiştir. Nihayetinde zaman zaman merkezi otoriteye karşı başkaldırıları görülmüştür. 1945-1946 yıllarında Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kurulması bunun bir örneğidir.

Merkezi Farslaştırma politikası karşısında Azerbaycanlı Türklerin tepkileri genellikle yerel çapta özerklik hareketlerinin ortaya çıkması şeklinde tezahür etmiştir. Azerbaycan Türklerinin özerklik taleplerinin genellikle akamete uğramasında etkili olan faktörlerden biri de Şii Türklerin bazı dönemlerde merkezi hükümetten yana tavır alarak rejim yönetiminde etkin olmak istemelerine karşın geri kalan Türklerin merkezden daha bağımsız bir yapıyı savunmasının oluşturduğu ikilemden kaynaklanmaktadır.

Azerbaycanlı Türkler, çevrenin en önde gelen unsuru olmuşlardır. Çevrede konumlanmış diğer etnik gruplarla birlikte Azerbaycanlı Türklerin de aktif olarak katılım gösterdiği Tebriz’de başlayan ve İran’ın birçok şehrine yayılan gösteriler, İran İslam Devrimi’nin gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu haliyle İran İslam Devrimi, merkez-çevre yaklaşımı bağlamında değerlendirildiğinde, çevrenin öncüsü olan Azerbaycanlı Türkler ve diğer çevre unsurlarının merkeze karşı ayaklanması sonucu gerçekleşmiştir şeklinde yorumlanabilecektir.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. New Jersey: Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2014). *Modern İran Tarihi*. Şendil, D. (Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Akyol, E. ve Ahmadı A. (2019). İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Sürecinin Şia Ulemasına Etkisi. *Tarih Okulu Dergisi*, 40, 145-170.
- Akyol, T. (1999). *Osmanlı'da ve İran'da Devlet ve Mezhep*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Attar, (Haşımzade), A. (2006). *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*. Ankara: Divan Yayıncılık.
- Aydın, S. (2000). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Azer, S. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Baykara, H. (1978). *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*. İstanbul: Emek Matbaacılık.
- Burke, E. ve Ira, M. L. (1988). *İslam, Politics and Social Movements*. Berkeley: University of California Press.
- Celilov, F. A. (2000). *Azer Halkı*. Bakü: Ağrıdağ Neşriyat.
- Cottam, R. (1978). *Nationalism in Iran*. Pitsburg University Press.
- Cronin, S. (1997). *Army and Creation of the Pahlevi State in Iran: 1910-1926*. Tauris Academic Studies, London.
- Çevik, H. (2005). *Kadim Toprakların Trajedisi-Ortadoğu*. Konya: NKM Yayıncılık.
- Devlet, N. (1997). İran İslam Cumhuriyetindeki Azerbaycan. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 40, 53-61.
- Doerfer, G. (1987). *İran'da Türkler*. *Türk Dili*, TDK Yayınları, 431, 242-251.
- Enloe, C. (1986). *Ethnic Conflict and Political Development*. University Press of America.
- Gresh, A. ve Vidal D. (1991). *Ortadoğu, Mezopotamya'dan Körfez Savaşı'na*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Gülener, S. (2007). Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi. *Bilgi Dergisi*, 14, 36-66.

- Hodgson, M. G. S. (1995). *İslam'ın Serüveni*. Komisyon III (Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul: Bakış Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2008). II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906). *Bilig Dergisi*, 47, 193-214.
- Karadeniz, Y. (2014). Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (3), 53-67.
- Kartal, F. (2016). *Toplumsal ve Demografik Yapı*. Burak Tangör (Ed.), *İran Toplum, Devlet ve Siyaset içinde* (s. 9-44). Ankara: TODAİE Yayınları.
- Kevserani, V. (1992). *Osmanlı ve Safevilerde Din Devlet İlişkisi*. İstanbul: Denge Yayınları.
- Koca, M. (2013). *İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kurtuluş, R. (2008). Rıza Şah Pehlevi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35, 67.
- Mardin, Ş. (2003). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)* içinde (s. 35-77). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2004). Türkiye'de Gençlik ve Şiddet, M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)* içinde (s. 251-291). İstanbul: İletişim Yayınları.
- McDowall, D. (2000). *A Modern History of the Kurds*. London: Tauris Academic Studies.
- Sarıkaya, Y. (2012). Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür. *Türk Akademisi Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı Raporu*, 2, Ankara.
- Shaffer, B. (2008). *Sınırlar ve Kardeşler; İran ve Azerbaycanlı Kimliği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Shils, E. (1975). *Center and Periphery Essays in Macrosociology*. Chicago and London: University of Chicago Press.

- _____. (2002). Merkez ve Çevre, Y. Z. Çelikkaya (Çev.). *Türkiye Günlüğü*, 70, 86-96.
- SİTSO, (2018). *İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu*. Mersin.
- Sümer, F. (2001). Kaçarlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 51-53.
- Tafloğlu, M. S. (2012). İran Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi. *Turan-Sam Dergisi*, 4 (13), 105-115.
- Üstün, İ. S. (2000). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İran*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Werner, C. (2000). *An Iranian Town in Transition*. Almanya: Harrasowitz Verlag Publishers.
- Yenisey, G. (2008). İran'da *Etnopolitik Hareketler: 1922-2004*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- “Ülke Profili: İran”, (15.07.2019), <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil-i/ulke-profil-i-iran>